



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)

Kruyswijk, H.H.

Citation

Kruyswijk, H. H. (2011, December 8). *Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18222>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18222>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/18222> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kruyswijk, H.H.

Title: Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)

Issue date: 2011-12-08

7 Natuuronderzoekers aan de leiding

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen twee ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk gebied worden besproken die een belangrijke invloed hadden op het denken over schepping en evolutie binnen de GKN. In de inleiding van het derde deel van dit proefschrift zagen we dat het ledental van de CVNG na de Tweede Wereldoorlog tot de late jaren zestig aanzienlijk toenam. Na een onderbreking gedurende de oorlogsjaren werd de naam *Orgaan CVNG* in 1947 gewijzigd in *Geloof en Wetenschap*.¹ Tot de opheffing in 1971 vormde de CVNG het belangrijkste forum voor het debat over geloof en wetenschap in de GKN. Dit debat vormt dan ook het uitgangspunt voor het nu volgende hoofdstuk.

In 1950 organiseerde de CVNG een conferentie over de ouderdom van de aarde onder leiding van de natuurkundige G.J. Sizoo. Dit gaf aanleiding tot een belangwekkende reactie van de gereformeerde theoloog Nic.H. Ridderbos (1954).

Vervolgens komen de publicaties van de bioloog J. Lever over evolutie in de periode 1950-1965 aan de orde, gevolgd door een beschouwing over de receptie hiervan.

1 G.J. Sizoo en de CVNG-conferentie over de ouderdom van de aarde (1950)

Onder voorzitterschap van G.J. Sizoo belegde de CVNG in 1950 een conferentie over de ouderdom van de aarde.² De vraag daarnaar is nog steeds urgent voor de verhouding tussen de natuurwetenschap en het christelijk geloof, zo betoogde Sizoo in zijn inleiding. Christelijke natuuronderzoekers bevinden zich in een situatie van conflict tussen de wetenschappelijke overtuiging dat de aarde al minstens vele miljoenen jaren bestaat en de geïjkte christelijke opvatting dat de aarde door God in zes dagen werd geschapen en dat het menselijk geslacht niet ouder is dan ongeveer zesduizend jaar. Dit conflict heeft ernstige schade toegebracht aan de verhouding tussen wetenschap en geloof. Juist ook op grond van het eerste hoofdstuk van

1 [Mededeling van de Redactie], *GEW* 45 (1947) 43.

2 De conferentie vond plaats op 14-15 april 1950 in hotel 'Birkhoven' te Amersfoort. Er waren 31 deelnemers (W.T.P. Nijenhuis, 'Vereenigingsnieuws. Conferentie Birkhoven 14 en 15 april 1950', *GEW* 48 (1950) 95-96).

Genesis is het de opdracht van de mens de natuur te beheersen en te bestuderen en deze overtuiging moet juist de Christen leiden tot grote eerbied voor het natuurwetenschappelijk feit. Wanneer bestudering van de feiten leidt tot een samenhangend inzicht, 'dan zal hij aan zulk een wetenschappelijk inzicht waarheidswaarde moet toekennen (...) ook en juist als hij onderzoekt wat de betekenis is van de goddelijke mededeling omtrent de wording der wereld', aldus Sizoo.

Een confrontatie van geologie en scheppingsverhaal werd bij deze conferentie nadrukkelijk niet nagestreefd. Men wilde de bespreking houden binnen de natuurwetenschappelijke sfeer en die bovendien beperken tot de bestaansduur van de aarde. Mocht daarbij echter blijken dat er onder de deelnemers een communis opinio bestond over de betrouwbaarheid van de wetenschappelijke gegevens, dan zou ook de relatie met het scheppingsverhaal aan de orde moeten komen, zo stelde Sizoo. Hij vatte het doel van de conferentie tenslotte als volgt samen: 'Wat wij in deze conferentie willen dienen, is niet het belang van een vooropgezette wetenschappelijk mening, maar de zuiverheid van het reformatorisch denken en het welzijn van het reformatorische volksdeel, waarmede wij ons één weten'.³

Dat was een duidelijke oproep aan de geestelijke leiders van dat volksdeel. In een aantal voordrachten werd vervolgens betoogd dat op grond van diverse besproken onderzoeksmethoden de ouderdom van de aarde op 2 à 3 miljard jaar moest worden gesteld en die van het heelal op 4 à 5 miljard jaar.⁴

Het verslag van de conferentie werd ook als boekje uitgegeven. Het bereikte in de volgende vijf jaar maar liefst vier drukken. Vanaf de derde druk werden nog twee bijdragen toegevoegd.⁵ In het voorwoord tot die derde druk (van juli 1953, ook overgenomen in de vierde druk van januari 1955) schrijft de redactie dat 'zij betreurt dat van theologische zijde dikwijls zo weinig aandacht werd geschonken aan de inleiding van prof. dr G.J. Sizoo (...) die in enkele forse lijnen toch zeer belangrijke dingen zegt'.⁶ Over de receptie van het boekje is wel iets bekend.

In het archief van de CVNG bevindt zich een verzameling uitgetypte recensies van de tweede druk van het congresverslag, vooral in bladen uit geestverwante kring.⁷ Het zijn er 32, waarvan er 25 beperkt zijn tot een aankondiging met of zonder korte inhoudsbeschrijving, zonder inhoudelijk commentaar, maar in de meeste gevallen met een aanbeveling het boekje te lezen. De recensent van de NRC (14 maart 1953) vond het boekje echter 'geen eenheid, terwijl ook de artikelen niet op een zeer hoog

3 G.J. Sizoo, 'Het scheppingsverhaal en de historische geologie', *G&W* 49 (1951) 3-5.

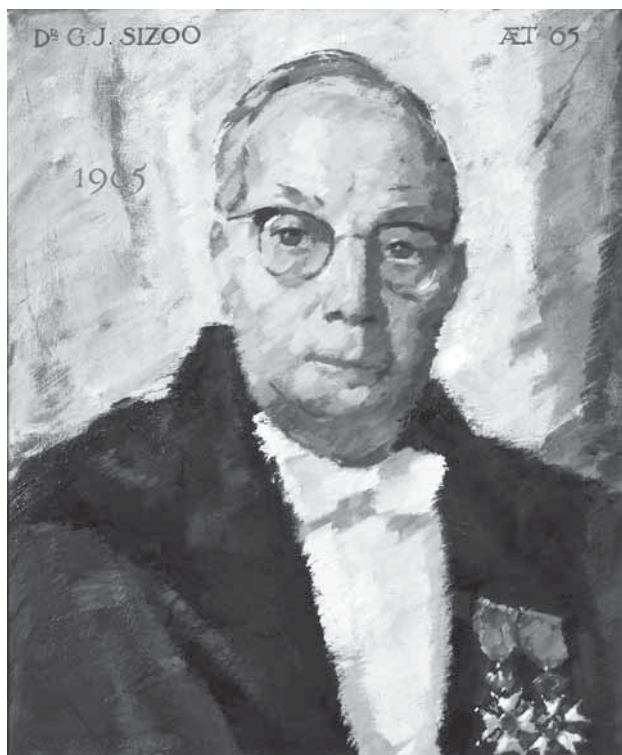
4 C.P. Koene, 'Physische ouderdomsbepaling der aarde', *G&W* 49 (1951) 25-35; J.R. van de Fliert, 'Palaeontologische ouderdomsbepaling', *G&W* 49 (1951) 36-52; J. Verseveldt, 'Geologische ouderdomsbepalingen', *G&W* 49 (1951) 53-67; M. Eilander, 'Over de ouderdom van de sterren', *G&W* 49 (1951) 68-80.

5 J. Blok, 'Bepaling van de ouderdom met radio-actieve koolstof', in: G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk, Kampen 1955) 91-110 (eerder gepubliceerd in: *G&W* 50 (1952) 113-134; H.R. Woltjer, 'Physische ouderdomsbepaling der aarde', in: Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk) 111-114.

6 G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (4^e druk) 1. De herhaling van dit voorwoord in januari 1955 en het hierna te bespreken referaat van Nic.H. Ridderbos uit juli 1954 hebben elkaar blijkbaar gekruist.

7 Verzameling recensies conferentie over de ouderdom der aarde. Archief van de CVNG, HDCVU, inv. nr. 654, doos 31.

G.J. Sizoo (1965).



peil staan'. Hij waardeerde het wel als eerlijke poging het reformatorisch volksdeel op de hoogte van de moderne natuurwetenschap te brengen, waarbij hij de hoop uitsprak dat de wetenschappelijke waarde van volgende pogingen daartoe zou verbeteren. Er waren twee reacties van wetenschappelijk-theologische zijde. G.C. Berkouwer (GW 6 maart 1953) volstond met een korte aankondiging en de aanbeveling 'zeer geschikt om het gesprek weer op gang te brengen'. Een ontwijkende reactie zonder inhoudelijk commentaar, evenals zijn latere recensie van Levers boek *Creatie en Evolutie*.⁸ F.W. Grosheide bekende in *Belijden en Beleven* (20 maart 1953) dat veel van de inhoud hem boven de pet ging. Niettemin was het hem duidelijk dat het nooit zou lukken de resultaten van de natuurwetenschappen in overeenstemming met het Bijbels scheppingsverhaal te brengen. 'Aan de Schrift mag niet worden getornd', zo waarschuwde Grosheide nog maar eens.

Ondanks het herhaalde ernstige beroep van Sizoo kwam er geen adequate inhoudelijke reactie van theologische zijde. Dit gebeurde evenmin toen W.J.A. Schouten (1953) voor de CNVG een voordracht hield over 'Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap', een gelegenheid waarvoor ook een aantal theologen was uitgenodigd. Schouten refereerde bij die gelegenheid aan het *Memorandum*, dat in 1951 door een vijftal natuuronderzoekers was aan geboden aan de synode van de NHK,

⁸ Zie later in dit hoofdstuk.

en waarin werd opgeroepen tot een open en eerlijke confrontatie met de kerk. Ook van dat *Memorandum* was nadien, althans in het publiek, niets meer vernomen. Schouten hield daarop nogmaals een pleidooi voor de hervatting van het gesprek tussen theologen en natuurfilosofen.⁹ Maar een jaar later kwam er dan toch een voorzichtig vernieuwende gereformeerde theologische visie op het scheppingsverhaal van de oudtestamenticus aan de VU.

2 Nic.H. Ridderbos: een nieuwe kadertheorie (1954)

Zijn theorie over de exegese van de eerste hoofdstukken van Genesis wordt vaak aangeduid als ‘de kadertheorie van Ridderbos’, maar de opzet was veel algemener. Ridderbos presenteerde zijn ideeën voor de eerste maal als referaat voor een wetenschappelijke samenkomst aan de VU (juli 1954) en bewerkte dit vervolgens tot een voordracht voor de CVNG in hetzelfde jaar. Twee jaar later verscheen het nogmaals in verkorte vorm in het gereformeerde maandblad *Bezinning*. In 1963 verscheen tenslotte nog een bewerkte (uitgebreide) tweede druk van het eerste *Referaat* in boekvorm.¹⁰ Deze herdruk gaf weer aanleiding tot een korte polemiek met H.M. Kuitert, waarop we nog nader terugkomen.

Omdat Ridderbos’ eerste referaat bijna tien jaar voorafging aan de ‘grote omslag’ in de GKN en omdat hij in zijn referaat direct verwees naar de CNVG-conferentie over de ouderdom van de aarde wordt zijn initiatief hier en niet in het hoofdstuk over de theologie besproken. We belichten drie elementen uit Ridderbos’ betoog: de relatie van het scheppingsverhaal tot de natuurwetenschappen, de plaats van het scheppingsverhaal in het geheel van de Schrift en tenslotte de ‘kadertheorie’.

De aanleiding tot het houden van zijn referaat vormde in de eerste plaats de vraag of er strijd is tussen Gen. 1 en de resultaten van de natuurwetenschap, aldus Ridderbos. In verband daarmee behandelde hij allereerst de vraag, wat onder de ‘dagen’ van Gen. 1 verstaan moest worden, al is het ‘niet mogelijk, althans weinig bevredigend, deze vraag geïsoleerd te behandelen’. Hij verwees hierbij naar de zojuist besproken conferentie over de ouderdom van de aarde, maar ook naar een serie ar-

9 W.J.A. Schouten, ‘Rondblik. Het memorandum van de Utrechtse kring’, *G&W* 49 (1951) 126-128; Schouten, ‘Het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap’, 286-291; P. Clausen e.a., ‘Memorandum in zake de crisis in wereld en Kerk’, *Wending* 14 (1959-1960) 113-120; C.J. Dippel, ‘Natuuronderzoekers dagen de kerk uit’, *Wending* 14 (1959-1960) 121-137. De bundels *Geloof en Natuurwetenschap* (1965 en 1967) onder redactie van C.J. Dippel en J.M. de Jong zijn wel als late vrucht van het *Memorandum* te beschouwen.

10 Nic.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1. Referaat voor de zevenendertigste wetenschappelijke bijeenkomst op 7 juli 1954* (z.p., z.j. (1954)), verder afgekort als *Referaat*; Nic.H. Ridderbos, ‘Beschouwingen over Genesis 1’, *G&W* 53 (1955) 213-231; Nic.H. Ridderbos, ‘De betekenis van Genesis 1’, *Bezinning* 11 (1956) 76-89; Nic.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 23-25. Nicolaas Herman Ridderbos (1910-1981) was van 1950-1975 hoogleraar in de oudtestamentische vakken aan de VU (C. Houtman, ‘Ridderbos, Nicolaas Herman’, *BLGNP* 5 (2001) 428-431) en evenals de later te noemen Herman Nicolaas Ridderbos zoon van de Kamper hoogleraar Jan Ridderbos (hoofdstuk 4).

tikelen in *Wending* en *Polemios* over 'Christelijk geloof en wereldbeeld'.¹¹ In zijn voordracht voor de CVNG lichtte hij deze aanleiding als volgt toe:

dit hoofdstuk [Genesis 1] stelt de lezer voor moeilijke vragen. Het is van belang er de nadruk op te leggen, dat deze moeilijkheden reeds gevoeld werden vóór de moderne ontwikkeling van de natuurwetenschap. De vraag of het wel juist is Gen.1 'letterlijk' op te vatten, is talloze malen gesteld en ontkennend beantwoord lang vóór de resultaten van de natuurwetenschappen in die richting drongen; om zo te zeggen reeds in de tijd, dat het geocentrisch wereldbeeld nog algemeen werd aanvaard. Maar wel zijn door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen de moeilijkheden vergroot.¹²

We volgen nu weer het eerste *Referaat*. Ridderbos gaat daar uit van de bekende stelling dat er tussen het boek der Schrift en het boek der natuur geen tegenstelling kan bestaan. De beide vormen van openbaring zijn echter niet onderling onafhankelijk. Ridderbos beroept zich op de bekende uitspraak van Calvijn:

We kunnen in het boek der natuur alleen lezen, wanneer onze matte ogen geholpen worden door de bril van Gods bijzondere openbaring'. (...) Zo moet m.i. minder juist genoemd worden de voorstelling, dat de interpretatie van de Schrift op dezelfde wijze afhankelijk is van de gegevens, die de natuurwetenschap (c.q. de geschiedeniswetenschap) aan het licht brengt, als de interpretatie van de gegevens der natuurwetenschap (c.q. de geschiedeniswetenschap) afhankelijk is van wat de Schrift openbaart.¹³

Er is dus een duidelijke hiërarchie: kennis ontleend aan de Schrift prevaleert boven kennis ontleend aan de wetenschap. Als de natuurwetenschap ons iets anders over het ontstaan van de wereld leert dan wij gewend waren in Genesis te lezen, bijvoorbeeld dat de aarde al miljoenen jaren bestaat, dient echter wel de vraag te worden gesteld of onze interpretatie van Genesis niet moet worden herzien. Zekere resultaten van de wetenschap mogen wij niet loochenen of negeren. Maar, en hier beroept Ridderbos zich op Abraham Kuyper, wetenschap beoefenen is altijd meer dan het constateren van feiten. De wetenschap tracht de feiten te combineren en daarbij 'oefent de gesteldheid van de onderzoeker grote invloed'.¹⁴

In de tweede herziene druk van zijn referaat uit 1963 (we lopen even vooruit) lichtte Ridderbos de relatie tussen kennis ontleend aan Genesis en kennis ontleend aan de wetenschap nader toe. Wetenschap blijft mensenwerk en is dus feilbaar, be- toogt Ridderbos. Dat geldt zelfs ook voor de wetenschapsbeoefening die zich door Gods Woord wil laten leiden. In het algemeen mogen we echter vertrouwen dat kennis, waartoe het beoefenen van de wetenschap leidt, waarheidsgehalte bezit. En hoe staat het dan met de kennis die wij uit de Bijbel menen te kunnen afleiden? Ook de exegese van de Schrift is mensenwerk en dus feilbaar, stelt Ridderbos, maar daar-

¹¹ De Wilde, 'Christelijk geloof en wereldbeeld'; themanummer *Wending* 8 (1953/1954) 261-361; *Polemios* (eindredeacteur: G. Puchinger) 8 (1953) nr. 20. Deze discussie valt buiten het bestek van dit proefschrift.

¹² Ridderbos, 'Beschouwingen over Genesis 1' [CVNG], 213.

¹³ Ridderbos, *Referaat*, 11.

¹⁴ Ridderbos, *Referaat*, 12.

bij geldt dat de feilbaarheid wordt begrensd door de belofte dat ‘de Heilige Geest de weg zal wijzen tot de volle waarheid’.¹⁵ Een speciale hulp, die de beoefenaar van de natuur- of geschiedeniswetenschap blijkbaar moest ontberen.

Ridderbos was in 1954 de eerste gereformeerde theoloog die het gezag van natuurwetenschappelijke kennis met betrekking tot de ouderdom van de aarde niet alleen erkende, maar daar ook praktische consequenties aan verbond door zich daarop te oriënteren bij de exegese van Genesis. Weliswaar werd dit gezag nadrukkelijk ondergeschikt verklaard aan dat van ‘de theologie (wil men: de Bijbel)’, zoals hij zich even eerder in een nogal ambitieuze gelijkstelling uitdrukte, maar met de langs natuurwetenschappelijke weg verkregen gegevens moest even nadrukkelijk rekening worden gehouden bij de exegese van de Bijbeltekst.¹⁶ Blijkbaar meende hij een harmonieus resultaat te mogen verwachten als de theologie en de andere, profane, wetenschappen goed naar elkaar zouden luisteren, zij het dat aan de theologie daarbij altijd het laatste woord toekwam.

Ridderbos zag de plaats van het scheppingsverhaal binnen het geheel van de Schrift als proloog van de identificatie van Israël als het door God uitverkoren volk. Het verhaal behoort tot de geschiedenis, maar dan wel van een unieke soort, zonder de mens als medespeler of als getuige. Het scheppingsverhaal kan heel goed uit meerdere bronnen zijn samengesteld, maar dan wel voorafgaand aan de afkondiging van de decaloog. Zijn definitieve vormgeving zal het wellicht eerst tijdens de Babylonische ballingschap hebben gekregen. Met deze beweringen nam Ridderbos afstand van de traditionele datering van het ontstaan van het scheppingsverhaal door Abraham Kuyper, Herman Bavinck en G.Ch. Aalders.¹⁷

Wat de kwestie van de ‘dagen’ in Genesis 1 betreft verdedigde Ridderbos de stelling dat de beschrijving in termen van dagen een antropomorf karakter heeft. Hij vond het te eenvoudig om de gewone dagen van 24 uur, zoals wij ze kennen, te vervangen door ongewone dagen van onbepaalde duur, zoals voorgesteld door zijn voorganger G.Ch. Aalders.¹⁸ Eerder moest gedacht worden aan een thematische inkleding, kader of ordening, die niet noodzakelijkerwijs een chronologische volgorde aangaf. Het idee van deze kadertheorie ontleende Ridderbos aan A. Noordtzij.¹⁹ Ook het teruggrijpen van het vierde gebod naar de zeven dagen uit Genesis paste hierbij: de mens was toen gewoon zes dagen te werken en op de zevende te rusten. Daaraan had de schrijver van Genesis de voorstellingswijze ontleend waarmee hij de schepping beschreef en niet omgekeerd. De scheppingshandelingen worden volgens Ridderbos door Genesis niet in chronologische maar in thematische volgorde gepresenteerd en groepsgewijs geordend. Zo valt het ontstaan van het licht, de hemelkoepel, de hemellichamen en de levende

15 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 23-25.

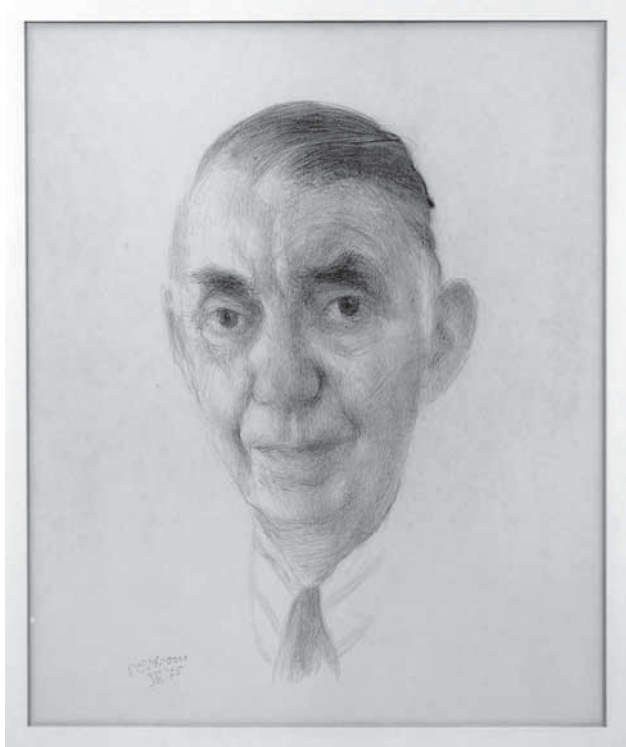
16 Ridderbos, *Referaat*, 11.

17 Ridderbos, *Referaat*, 10, 12, 16.

18 Zie dit proefschrift, hoofdstuk 6.

19 Ridderbos, ‘Beschouwingen over Genesis 1’, 215. Voor A. Noordtzij: zie hoofdstuk 4, Inleiding (oppositie van dissidente theologen) en hoofdstuk 5, §3.1.

N.H. Ridderbos.



organismen op zijn plaats. Onze exegese kan niet om het Copernicaanse wereldbeeld heen, in weerwil van het oud-oosterse wereldbeeld van de Bijbelschrijvers, aldus Ridderbos.²⁰

Dat is een ander geluid over het wereldbeeld dan dat van G.Ch. Aalders en F.W. Grosheide uit 1926. We hebben gezien dat G.Ch. Aalders ook een theorie over de scheppingsdagen had ontwikkeld. Hij beschouwde die namelijk als werkelijke dagen ('licht-continua') van onbepaalde duur, terwijl Ridderbos het hele concept 'dagen' als chronologische aanduiding liet vallen. Voor veel gereformeerden, en met name voor de beoefenaren van de natuurwetenschappen onder hen, betekende Ridderbos' visie een verademing.²¹

Overigens ontkende Ridderbos dat het eerste hoofdstuk van Genesis niets voor de natuurwetenschap te zeggen zou hebben. Met name de boodschap van de ontgoddelijking van de natuur en de superieure positie van de mens tegenover de natuur hebben de natuurwetenschap juist bevrijd in plaats van belemmerd, zo stelde hij. Ook was het volgens hem duidelijk dat Genesis ons leert, mede in combinatie met 'het geheel der Schrift, dat het menselijk geslacht één stamvader heeft'. We

²⁰ Ridderbos, *Referaat*, 16, 23.

²¹ Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 71. Blijkens de notulen van de vergadering van de CVNG op 24 september 1955, waar Ridderbos zijn voordracht over het eerste hoofdstuk van Genesis hield, was het begin van deze 'verademing' onder de 76 aanwezigen nog bescheiden te noemen (GEW 53 (1955) 226-231).

zagen al dat dit ook voor Kuyper en Bavinck een halszaak was in verband met de zondeval van het eerste mensenpaar en Gods genadeaanbod aan hen en daarmee aan de hele mensheid. En ook het verhaal van de uittocht van het volk Israël uit Egypte als geschiedenis bleef voor Ridderbos een onvervreemdbaar onderdeel van de heilsgeschiedenis. Een ouderdom van honderdduizenden jaren van het menselijk geslacht, zoals de natuurwetenschap waarschijnlijk achtte, leek hem moeilijk te rijmen met wat Genesis ons daarover vertelt. Maar de aanwijzingen voor die hoge ouderdom waren naar zijn oordeel wel dermate serieus dat dit probleem nader bestudeerd diende te worden. Verder meende Ridderbos dat het vóórkomen van geologische catastrofes en de dood in het planten- en dierenrijk en zelfs de *struggle for life* wel vóór de zondeval plaatsvonden en dus niet als gevolg daarvan dienden te worden beschouwd. Zij vielen dus, raadselachtig genoeg, onder ‘de goede schepping’.

De historiciteit van het Oude Testament stond voor Ridderbos vast: ‘De Oudtestamentische openbaring, en heel de openbaring draagt een historisch karakter. En daarom is het niet mogelijk, de historiciteit van wat de Bijbel verhaalt in twijfel te trekken of te ontkennen, zonder de Bijbelse boodschap te raken’²² Hij gaf overigens toe dat de gereformeerde Schriftbeschouwing zich met haar opvatting van de historiciteit van de Schrift in een isolement plaatste. Geeft het achterwege laten van het roemen van dat isolement al een zekere verlegenheid aan?

Samenvattend: Ridderbos maakte ruimte voor een niet-letterlijke interpretatie van de scheppingsdagen. Hij aanvaardde een ouderdom van het heelal, de aarde en de organische natuur van miljoenen jaren, inclusief geologische catastrofes, biologische dood en *struggle for life*. Voor het menselijk geslacht hield hij rekening met een ouderdom van een half miljoen jaar. Daarnaast liet hij de oude gereformeerde bezwaren tegen de bronnenscheiding vallen.

Maar hij hield vast aan de historiciteit van het gehele Oude Testament en nadrukkelijk ook van het scheppingsverhaal. De exegese moest luisteren naar wat de natuur- en de geschiedwetenschap te melden hadden en vice versa, met het doel tot een harmonieus begrip van de beide boeken van Schrift en natuur te komen, maar uiteindelijk prevaleerde de kennis die de exegese uit de Schrift afleidde. Desondanks was Ridderbos de eerste gereformeerde theoloog die een nieuwe visie op het scheppingsverhaal presenteerde omdat de resultaten van de natuurwetenschap daar aanleiding toe gaven en die de beoefenaren van natuur- en geschiedwetenschap serieus nam, en hen niet zoals de kerk in het Interbellum ook in pastorale zin in de kou liet staan.

Naar het oordeel van Van Deursen had van de oudtestamenticus Ridderbos nog wel wat meer doordenking van de problematiek van het scheppingsverhaal mogen

²² Nic.H. Ridderbos, ‘Het Oude Testament en de geschiedenis’, deel I: *GTT* 57 (1957) 112-120; deel II: *GTT* 58 (1958) 1-9. Deze artikelen vormen blijkens de inleiding tot het tweede artikel de bewerking van een referaat voor een conferentie van de Vereniging van predikanten van de GKN op 22 april 1965. Het citaat is afkomstig uit deel II, 5-6.

worden verwacht.²³ Volgens de Kamper oudtestamenticus C. Houtman had Ridderbos echter wel degelijk de impasse in de discussie tussen theologen en natuuronderzoekers doorbroken die was ontstaan door het toedoen van G.Ch. Aalders, 'ook al was zijn studie onvoldoende vernieuwend om het ijs echt te doen breken'.²⁴ Dan rijst toch wel de vraag aan welk perspectief Houtman hier dacht. Ridderbos heeft wel de vrijmoedigheid genomen om zijn nek uit te steken, hetgeen 'levendige herinneringen oproep bij degenen die hem destijds liefelijk met deze problemen hebben zien worstelen'.²⁵

In een boekbespreking (1964) naar aanleiding van het verschijnen van de herdruk van Ridderbos' *Beschouwingen over Genesis 1* stelde H.M. Kuitert dat Ridderbos zijn kaderopvatting onmogelijk alleen op exegetische gronden kon baseren, zoals deze had betoogd. Volgens Kuitert was daar ook een dogmatische visie bij nodig en was die ook impliciet in Ridderbos' these te vinden. Want wat was er eerst, het hexahemeron of de joodse weekindeling? We laten dit probleem hier rusten omdat het ons voornamelijk te doen is om Kuiterts appreciatie van Ridderbos' stellingname in 1954: er was toen bepaald enige moed voor nodig geweest om deze dingen aan de orde te stellen, en hij wilde dan ook geen afbreuk doen aan 'de baanbrekende werking van prof. Ridderbos' kaderopvatting'.²⁶

3 J. Lever: *Creatie en Evolutie*, van krammen tot loven

De ontwikkelingen rondom het thema ouderdom van de aarde hadden zich, in de woorden van Van Deursen 'in de periferie van de natuurwetenschap' afgespeeld en waren wellicht daardoor niet echt 'geland' in de beleving van de gereformeerde achterban.²⁷ Met de publicaties van de bioloog J. Lever zou dat veranderen, want nu kwam ook de levende natuur en de oorsprong van de mens in het geding. Vissers opinie dat met Levers boek *Creatie en Evolutie* uit 1956 een doorbraak in het debat over schepping en evolutie in gereformeerde kring



J. Lever.

²³ Van Deursen, *Hoeksteen*, 209; *Interview* (21 september 2006).

²⁴ Houtman, 'Ridderbos, Nicolaas Herman'.

²⁵ Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', 71.

²⁶ H.M. Kuitert, 'Boekbespreking', *GTT* 64 (1964) 49-53; Ridderbos' weerwoord is te vinden in: Nic.H. Ridderbos, 'De hermeneutische cirkel (Bijdrage tot de discussie over Genesis 1)', *GTT* 64 (1964) 175-180.

²⁷ Van Deursen, *Interview* (21 september 2006).



J. Lever bij verlening ere-doctoraat vu aan Martin Luther King 1965.

werd veroorzaakt en dat Lever daarom als sleutelfiguur in dat debat kan worden beschouwd is dan ook niet overdreven.²⁸

Jan Lever werd in 1922 in Groningen geboren.²⁹ Al tijdens zijn HBS-tijd in Den Helder werd hij gegrepen door het thema van de evolutie na het lezen van een populairwetenschappelijk boek van Wilhelm Bölsche (1861-1939) uit de plaatselijke bibliotheek.³⁰ Tijdens zijn studie biologie in Utrecht schreef hij een sterk wijsgerig georiënteerde scriptie over het soortbegrip.³¹ Hij stuurde hij die scriptie ook ter beoordeling toe aan H. Dooyeweerd, hoogleraar wijsbegeerte aan de vu en één van de grondleggers van de ‘calvinistische wijsbegeerte’ of ‘wijsbegeerte der wetsidee’.³² Dit resulteerde in een drietal later te bespreken artikelen (1948-1950) over de biologische en wijsgerige geschiedenis van het soortbegrip.³³ Later zou Lever zich van de ‘wijsbegeerte der wetsidee’ distantiëren omdat de protagonisten daarvan geen plaats zagen voor evolutie.³⁴

Hoewel deze artikelenreeks zich volgens Dooyeweerd leende voor bewerking tot een proefschrift gaf Lever daarvoor de voorkeur aan een experimenteel onderwerp, waarop hij in 1950 promoveerde hij bij Chr.P. Raven te Utrecht.³⁵ Nog in het zelfde jaar werd Lever aan de vu benoemd tot lector in de zoölogie en twee jaar la-

28 Visser, ‘Dutch Calvinists and darwinism’, 293, 308. Zo oordeelt ook R. Vermij, ‘Science and belief in Dutch history’, in: K. van Berkel, A. van Helden en L. Palm eds., *A History of science in the Netherlands. Survey, themes and reference* (Leiden, Boston en Keulen 1999) 332-347, aldaar 345.

29 J. Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Brouwer* (Leiden 2007) 50-55; J. Lever, *Interview* (29 april 2005).

30 Voor Wilhelm Bölsche: zie Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland*, 207-209.

31 J. Lever, *Rondom het soortbegrip*. (Ongepubliceerde scriptie, Zeist 1945; in: Archief Prof. Dr J. Lever, doos 30).

32 H. Dooyeweerd, *A new critique of theoretical thought* (Amsterdam 1953-1958).

33 J. Lever, in samenwerking met H. Dooyeweerd, ‘Rondom het biologisch soortbegrip’, *Philosophia Reformata* 13 (1948) 119-138; 14 (1949) 6-32; 15 (1950) 1-23.

34 Lever, *Interview* (29 april 2005); zie ook p. 227.

35 J. Lever, *Onderzoekingen betreffende de schildklierstructuur* (Utrecht 1950).

ter tot hoogleraar. Daar bouwde hij de afdeling biologie van de grond af op. Naast zijn vele publicaties op vakgebied begaf hij zich ook in andere genres, bijvoorbeeld reisverhalen, een boekje over zijn familie en een over de bomen in zijn woonplaats, Amsterdam-Zuid.³⁶

De ontwikkeling van Levers ideeën over evolutie, die een diepgaande invloed op het gereformeerde denken over evolutie gehad hebben en nog hebben, is stap voor stap te volgen aan de hand van een serie voordrachten en artikelen in de jaren 1950 tot 1965 en zijn boek *Creatie en Evolutie* uit 1956. Tot ongeveer 1960 liet hij zich leiden door Kuypers idee van de twee kennisrijken, dat van de openbaring en dat van de aan haar ondergeschikte natuurwetenschap. Na 1960 kwam daarin verandering en koos hij voor een nevangeschikt verband van twee rijken zonder hiërarchische relatie. Levers publicaties over evolutie bespreek ik dan ook in drie opeenvolgende gedeelten: de artikelen uit de jaren 1948-1955, zijn boek *Creatie en Evolutie* uit 1956 en de latere artikelen uit de periode 1956-1965.

3.1 Publicaties van 1948 tot 1955

In zijn zojuist genoemde artikelen ‘rondom het soortbegrip’ deed Lever samen met de filosoof H. Dooyeweerd een poging afstand te nemen van de soortconstantie zonder genooddaakt te zijn een ‘mechanistische’ afstamming aan te nemen. De conclusie luidde dat geaccepteerd moest worden dat de soorten niet constant zijn. Door diverse uitwendige oorzaken zijn variaties mogelijk, die hier worden aangeduid als ‘mikro-evolutie’. Nooit worden daarbij echter de grenzen van de ‘typen’ overschreden, zo stellen de auteurs. Het begrip ‘typen’ is ontleend aan de idealistische morfologie, die al door Goethe werd gepropageerd en die uitgaat van een opklimmende serie bouwplannen of modellen voor genetisch niet met elkaar verbonden groepen van organismen, verenigd in de *scala naturae*. Lever betitelt de ‘typen’ hier als idealistische ‘essentiële biotische structuren’. Een geleidelijke ontwikkeling hiervan zou in strijd zijn met het scheppingsverhaal van Genesis, want, zo stellen de auteurs, de natuur is voor het ontstaan van nieuwe structuren absoluut afhankelijk van het scheppende Woord van God.³⁷ De beperkte soortveranderingen zijn alleen mogelijk binnen de bij de schepping door God bepaalde structurele grenzen. We komen hierop terug bij de bespreking van Dooyeweerds kritiek op Levers boek *Creatie en Evolutie* (1956).

Dezelfde gedachte over de soortconstantie sprak Lever uit in zijn openbare les ter gelegenheid van zijn aantreden als lector aan de VU in 1950.³⁸ Maar hij vond dat de gereformeerden de uitdaging van de moderne biologie wel onder ogen moesten zien. In een artikel over de Russische bioloog Lysenko stelde hij dat het be-

³⁶ J. Lever, *Bomengids van Amsterdam-Zuid* (Amsterdam 2002); J. Lever, *Feniks en broedmachine* (Amsterdam 2003); Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Brouwer*.

³⁷ Lever, ‘Rondom het biologisch soortbegrip’ III, 14-17.

³⁸ J. Lever, *Het soortbegrip en de levende structuren. Openbare les bij de aanvaarding van het lectoraat in de morfologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 november 1950* (z.p., z.j.) 17.

schamend was dat het christendom zich uit de biologie had teruggetrokken.³⁹ ‘De christen-bioloog zal in elk geval empirisch te werk moeten gaan, zo vervolgde hij, maar zich voor wat betreft de typisch religieuze oorsprongsvraag laten leiden door Genesis: God schiep in afzonderlijke scheppingsdaden, God schiep systematische groepen (vogels, vissen enz.) en God schiep structuren (‘naar hun aard’). Lever hield hier dus vast aan daden van God in de historie. Evenals Nic.H. Ridderbos stelde hij zich wel ruimhartig op het standpunt, dat ‘wanneer de natuur ons iets duidelijk leert dat tegen een bepaalde interpretatie van de Bijbel ingaat, deze interpretatie verkeerd is geweest’.⁴⁰ Maar dat was hier naar zijn mening blijkbaar nog niet aan de orde.

In zijn oratie ‘Het creationisme’ (1952) werkte Lever de taak van de christen-bioloog verder uit als de ontwikkeling van een fundamenteel Christelijke met de vakwetenschap gecorreleerde gedachtengang met betrekking tot het vraagstuk van het ontstaan der levende organismen. Deze duidde hij aan met de term ‘creationisme’.⁴¹ Later zou hij deze term laten vallen omdat die verwarring gaf met het Amerikaanse begrip creationisme, dat een andere betekenis heeft.⁴² Met een verwijzing naar de twee bronnen van kennis, het boek der natuur en het boek der schriftuur, beklemtoonde Lever dat de werkelijkheid die de natuurwetenschap waarneemt niet minder dan Gods woord een openbaringskarakter heeft. Uit nieuwe kennis kan de noodzaak volgen om oude christelijke opvattingen over de natuur te herzien. Wie niet in een persoonlijke God gelooft, moet zijn toevlucht wel nemen tot een algemene evolutie-hypothese. Wie wel in een persoonlijke God gelooft, heeft zuiver wetenschappelijk rekening te houden met een goddelijk scheppen en leiden van, en ingrijpen in de door Hem ingestelde natuurwetten.⁴³ Ook hier is er dus sprake van twee communicerende kennisrijken, die in elkaars verlengde liggen, onder suprematie van de kennis verkregen door openbaring. Ook in zijn voordracht over de ‘typenafleidbaarheid’ (1950, gepubliceerd in 1952) somde Lever biologische argumenten op voor een intermitterend, groepsgewijs ontstaan der levende organismen in overeenstemming met het scheppingsverhaal van Genesis. Nogmaals riep hij op tot de opbouw van een eigen christelijke biologische denkwijze.⁴⁴

Lever populariseerde deze gedachten later in een serie van zes artikelen voor *Trouw* (1954) onder de titel ‘Het Creationisme’.⁴⁵ Hij begint met het aan de orde stellen van de noodzaak voor de christelijke wetenschap om zich intensief in het

39 Lever, ‘Geloof en wetenschap bij Lysenko’, 179; vgl. de cijfermatige overzichten in hoofdstuk 3 en 6.

40 Lever, ‘Geloof en wetenschap bij Lysenko’, 181-182.

41 J. Lever, *Het creationisme. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 22 september 1952* (Wageningen z.j.) 5.

42 Lever, *Interview* (29 april 2005); vgl. H. Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, *Philosophia Reformata* 24 (1959) 113-159, aldaar 120.

43 Lever, *Het creationisme*, 18.

44 J. Lever, ‘Het vraagstuk der typenafleidbaarheid tegen de achtergrond van de geschiedenis van de evolutietheorie (Voordracht gehouden op 13 mei 1950 te Utrecht)’, *G&W* 50 (1952) 13-27, aldaar 26-27.

45 J. Lever, *Het creationisme* 1-vi, bestemd voor publicatie in *Trouw* (1952), Archief Prof. Dr J. Lever, map 56; Bak, *Een ‘meneer’ van een krant*, 228-232.

probleem van schepping en evolutie te verdiepen want 'er zijn honderden mensen uit onze kringen die als gevolg hiervan vervreemd zijn van de Kerk en naar menselijke redenering juist hierdoor hun geloof hebben verloren'. Een niet mis te verstane waarschuwing! Hij stelt ook hier het 'creationisme' tegenover het 'evolutionisme'. Dat laatste is een 'uitloper' van het materialisme in de biologie en wat wij nodig hebben is een christelijke uitloper: de ontwikkeling van de natuur is geen planloos automatisme maar gevolg van Gods ingrijpen in de natuurprocessen, lang geleden maar ook nog in onze tijd. God schiep het leven en de daarvoor noodzakelijke voorwaarden, zoals chemische elementen. Vervolgens schiep hij telkens nieuwe hoofdgroepen (de *phyla*, zoals week- en holtedieren, gewervelden). Binnen de *phyla* zou eventueel een evolutieproces hebben kunnen plaatsgevonden volgens een door God bepaald plan. Aangezien een toevallige verandering op deze schaal zeer onwaarschijnlijk is en overgangsvormen ontbreken is ook voor deze sprongveranderingen waarschijnlijk telkens een ingreep van God nodig geweest.

De zin van de ontwikkeling van de planten- en dierenwereld is buiten zichzelf gericht op zijn maker. Taak van de christelijke wetenschap is niet de vermeerdering van kennis op zichzelf, maar om door haar kennis God meer te kunnen verheerlijken.

Het succes van Darwins evolutietheorie schreef Lever toe aan het feit dat diens theorie, met de vele gaten en open einden die zij bevatte, door zijn navolgers gemakkelijk omgebouwd kon worden tot een nieuwe religie. De Franse revolutie, de moderne theologie en het evolutionisme zag hij in Kuypers antirevolutionaire voetspoor als drie gelijkwaardige resultaten van eenzelfde afkeer van de Bijbel als Gods Woordopenbaring.⁴⁶ Ongelukkigerwijze richtte het verzet van de orthodox-protestantse kerken zich vooral op grond van een letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal uit Genesis tegen Darwins idee van de soortverandering, nu juist het enige punt waarop Darwin volkomen gelijk had, aldus Lever.⁴⁷ Genesis heeft een veel diepere, voor alle tijden geldende wetenschappelijke, en dus ook natuurwetenschappelijke betekenis. Weer riep hij op tot een 'eigen fundamenteel christelijke, de feiten accepterende, visie op deze problemen'.⁴⁸

Levers publicaties werden tot zo ver gekenmerkt door het geloof in een schepping van de natuur door middel van een reeks afzonderlijk te herkennen goddelijke ingrepen, een opvatting die in overeenstemming is met de 'eenvoudig-historische' interpretatie van het scheppingsverhaal. Ten aanzien van de soortconstantie nam hij een genuanceerd standpunt in door onderscheid te maken tussen soorten en

46 J. Lever, 'Charles Robert Darwin (12 februari 1809-19 april 1882)', *G&W* 51 (1953) 67-91, aldaar 82, 84.

47 Zeer expliciet bijvoorbeeld bij W. Geesink (1907): 'De soort, de eigen aard, is naar Christelijke natuurbeschouwing een ordinantie Gods, door Hem in Zijn schepping gelegd en door Zijn voorzienigheid onderhouden.' In verband met 'technische' problemen met betrekking tot het soortbegrip maakt Geesink nog een onderscheid tussen de soort 'als Goddelijke idee' en het 'zwevend soortbegrip van den mensch' (*VHO* 1, 304, 307).

48 Lever, 'Charles Robert Darwin', 89.

typen, waarbij hij deze laatste als onveranderlijk en gepraeformeerd beschouwde.

In een kort artikel in *Polemios* (1954) betoogde Lever dat Genesis ons leert dat er geen absoluut autonome natuurwetten zijn, dat alle organismen van God hun aard gekregen hebben, ook hun genen. De schepping had een doel, namelijk de mens, en is gesloten, dat wil zeggen dat er na ons geen hoger organisme meer zal komen. God heeft al deze processen van ogenblik tot ogenblik in zijn hand gehouden.⁴⁹ Kennelijk doelt hij ook hier op een volledig door God planmatig geleide theïstische evolutie na de praeformatie van de typen.

Het ontstaan van de mens stelde Lever voor het eerst in een interfacultair college in 1954 aan de orde.⁵⁰ Na een betoog over de verwantschap tussen mensen, mensapen en apen stelde hij vast dat er geen directe afstammingslijn is te reconstrueren. De mens in zijn huidige vorm bestaat al minstens 100.000 jaar en mensachtigen al minstens 500.000 jaar. Een scherp onderscheid tussen mens en dier is op paleontologische gronden niet vast te stellen. Het verschil zit dan ook niet in het lichamelijke. De oorsprong van het typisch menselijke is Gods schepping van de mens naar zijn beeld, al was het uit een aap. Evolutie, of het autonome ontstaan van de gehele mens uit een dier is voor ons onaanvaardbaar, meent Lever. Hier valt ook weer de term creationisme. Een ingreep van God was nodig voor het ontstaan van leven uit levenloze materie en voor het ontstaan van de mens uit een dier.⁵¹

Hier werden dus nieuwe standpunten ontwikkeld. Niet alleen de aarde maar ook de mens werd veel ouder geacht dan in de traditionele gereformeerde visie. Zelfs het ontstaan van de mens uit een aapachtige voorouder behoorde volgens Lever tot de mogelijkheden, zij het niet zonder een extra goddelijke scheppingsdaad. In dit opzicht is er een duidelijke overeenkomst met de gedachten van F.J.J. Buytendijk.⁵²

In verband met de vraag naar de relatie tussen geloof en wetenschap beriep Lever zich op de Heidelbergse Catechismus (Zondag 7): 'Een waar geloof is (...) een stellig weten of kennis, waardoor ik alles voor waarachtig houd dat God ons in zijn Woord geopenbaard heeft'. En hij vervolgt: 'En hoewel dit "weten" van een andere aard is dan dat wat de biologie langs waarnemende en experimentele weg verkrijgt, is het, in de gevallen dat beide vormen van "weten" zich op dezelfde werkelijkheid betrekken, voor een christen dus "wetenschappelijk" om op de problematiek het volle licht van de Bijbel te laten vallen'.⁵³

Het veelvuldig gebruik van aanhalingstekens in deze zin duidt er op dat het woord 'wetenschappelijk' hier in twee betekenissen wordt gebruikt, namelijk de natuurwetenschappelijke (weten op grond van zintuiglijke waarneming) en die van

49 J. Lever, 'Geroofde vreugde en verdwenen troost?', *Polemios* 8 (1954) nr. 20, 143-144. Dit artikel was een reactie op: J. Segaar, 'Brief aan een Delftse student', *Wending* 8 (1953/1954) 388-405.

50 J. Lever, 'De mens in de biologie', *G&W* 52 (1954) 77-100.

51 Lever, 'De mens in de biologie', 89-90. Vgl. Abraham Kuyper (hoofdstuk 1).

52 Voor F.J.J. Buytendijk: zie hoofdstuk 6. Lever heeft geen commentaar gegeven op de ideeën van Buytendijk.

53 Lever, 'De mens in de biologie', 90.

de catechismus (weten door goddelijke openbaring). Lever probeerde twee soorten weten te 'krammen' of te 'rijmen', die niet te krammen of te rijmen zijn. Dat zou hem bij een volgend artikel nog meer problemen opleveren.

In 'De oorsprong van de mens' (1955) ging hij weer een stap verder. Nadat hij de belangrijkste paleontologische en archeologische vondsten met betrekking tot de oudste mensachtigen had behandeld, ondernam hij een poging tot 'correlatie' van deze onderzoeksresultaten met het scheppingsverhaal. Eerst nam hij afstand van de letterlijke opvatting van dagen van 24 uur, de gelijkstelling van 'aard' en soort, en die van 'aarde' en aardbol zoals wij die kennen. De Bijbel spreekt immers niet in natuurwetenschappelijke termen uit de moderne tijd: 'de Bijbel geeft ons de hoogtepunten, de wetenschap soms de lijnen daartussen'. Tot die geopenbaarde hoogtepunten, die er kennelijk meer toe doen dan hetgeen de wetenschap ons kan leren, behoort de schepping van de goede mens, het paradijs, de zondeval en de zondvloed. We kunnen niet alleen geen exact-natuurwetenschappelijke kennis aan de Bijbel ontleen, maar ook geen exact-historische: 'we kunnen Bijbel en natuurwetenschap dus niet rijmen, maar wel kunnen beide samen één gedicht vormen'.⁵⁴

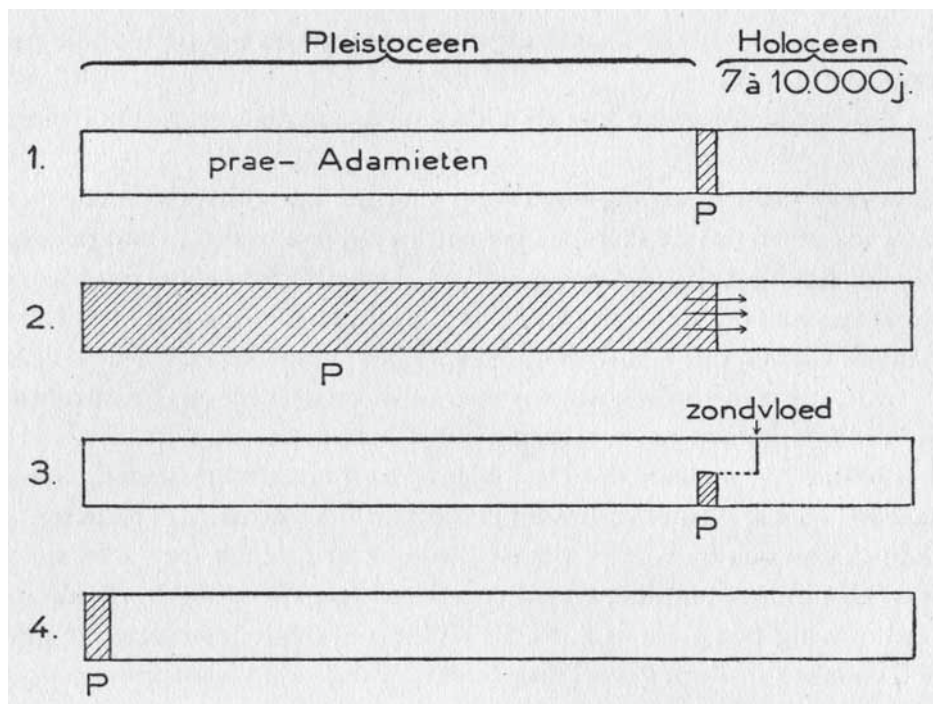
Lever week hier voor het eerst af van het klassieke concordisme: er lag blijkbaar toch een kloof tussen de schijnbaar zo naadloos op elkaar aansluitende kennisrijken van natuur en openbaring. Was dit geen verdoezeling van scherpe tegenstellingen met onscherpe terminologie? En komen we met gedichten niet in een literair in plaats van in een theologisch of natuurwetenschappelijk genre? Niettemin ging Lever een poging ondernemen om schepping, paradijs, zondeval en zondvloed in een historische tijdschaal te plaatsen. Hiertoe presenteerde hij vier 'speculatieve' modellen. Zonder dat hij verwees naar de orthodoxen uit de tweede helft van de negentiende eeuw komen hun 'oplossingen', zoals de tijdperken in plaats van de dagen en de 'gap-theorie', ook hier weer aan bod, wat misschien ook weer niet zo vreemd is omdat de mogelijkheden van het concordisme logischerwijze gelimiteerd zijn. Lever achtte een schepping van de mens uit een levend dier niet in strijd met Genesis, maar hield vast aan de aparte schepping van de mens en aan Gods planmatige schepping en leiding van de ontwikkeling van de natuur.

3.2 *Creatie en Evolutie* (1956)

In 1956 vatte Lever zijn visie op de evolutietheorie samen in het eerder genoemde boek *Creatie en Evolutie*. Het was vooral voor de gereformeerde achterban bestemd en trok veel aandacht. Een jaar later volgde een tweede druk en in 1958 verscheen een Engelse vertaling.⁵⁵ De ontvangst in eigen kring was nogal aarzelend: Levers ideeën over de ouderdom van de aarde, zijn niet-letterlijke opvatting van de

⁵⁴ J. Lever, 'De oorsprong van de mens', *G&W* 53 (1955) 133-167, aldaar 154-155.

⁵⁵ J. Lever, 'Schepping en evolutie; een zwerftocht door de literatuur', in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *En God beschikte een worm* (Kampen 2006) 117-155, aldaar 141.



Paradijs-scenario's.

Toelichting:

Pleistoceen: geologische periode die de laatste 500.000 jaar omvat.

De figuur bevat vier mogelijke scenario's voor de historische datering van het paradijs, in een poging het Genesis-verhaal in overeenstemming te brengen met palaeontologische gegevens:

1. Het 'fundamentalistische' scenario: het paradijsverhaal dateert ongeveer 7 à 10 duizend jaar geleden. Oudere vondsten van mensachtigen zijn als 'prae-adamieten' te beschouwen.
2. De paradijstijd valt samen met het Pleistoceen. Alle mensachtigen leefden in het paradijs. De huidige mens ontstond daar pas 7 à 10 duizend jaar geleden.
3. De mensheid bestaat al gedurende het gehele Pleistoceen. Adam en Eva werden ongeveer 7.000 jaar geleden geschapen en in het paradijs gebracht. Alle huidige mensen stammen van hen af doordat alle andere mensen bij de zondvloed om het leven zijn gekomen.
4. Het paradijs wordt gedateerd aan het begin van het Pleistoceen.

(Lever, *Creatie en Evolutie*, 144-150; afbeelding op p. 145).

begrippen ‘dag’ (geen dag van 24 uur), ‘naar zijn aard’ (niet hetzelfde als ‘soort’), en ‘aarde’ (niet hetzelfde als de planeet ‘aarde’), de transformatie van de soorten en het ontstaan van de mens uit het dierenrijk stuiten op veel weerstand. Lever trok met spreekbeurten het hele land door om te proberen de gereformeerden te overtuigen van de noodzaak van een nieuw beeld van het ontstaan van de levende natuur en van de mens.

In het eerste hoofdstuk van *Creatie en Evolutie* betoogt de schrijver naar oud voorbeeld dat er geen strijd tussen wetenschap en Bijbelse openbaring kan bestaan. De Bijbel geeft informatie over oorsprong en zin van de geschiedenis, die wij uit onszelf niet kunnen vinden. Natuurwetenschappelijke gegevens die wij zelf kunnen vinden, verschaft de Bijbel ons niet. Deze geopenbaarde werkelijkheden hebben in concreto geen raakvlak met ons onderzoek, aldus Lever. Maar, en nu komt de moeilijkheid, deze werkelijkheden spelen wel door onze concrete werkelijkheid heen en ‘dit geeft de mogelijkheid van raakvlakken.’⁵⁶

Hier wringt opnieuw de schoen: zijn er nu wel of geen raakvlakken? Het probleem is ook hier gelegen in het dubbelzinnig gebruik van het begrip ‘kennis’. Lever gebruikt dit woord in de eerste plaats in de zin van: kennis van de natuur, verkregen door middel van zintuiglijke waarneming, geverifieerd door experimentele methoden en gevormd tot theorie. Daarnaast gebruikt hij het woord ‘kennis’ in de reeds vermelde zin van de Heidelbergse Catechismus: ‘het geloof is een stellig weten of kennis, waardoor ik alles voor waarachtig houd, dat ons God in zijn Woord geopenbaard heeft’. Het vermengen van deze beide kennisbegrippen wanneer kennis van de natuur wordt bedoeld leidde onvermijdelijk tot de zojuist genoemde moeilijkheden.

In het laatste hoofdstuk komt Lever tot de conclusie dat de christen ‘principeel geen bezwaar hoeft te hebben tegen de generale hypothese van een genetische continuïteit van alle levende organismen, de mens niet uitgesloten’.⁵⁷ Voor het ontstaan van het leven ziet hij het ‘creationisme’ uiteindelijk als meest waarschijnlijke mogelijkheid: een schepping ‘in den beginne’, gevolgd door een planmatige ontwikkeling onder Gods voortdurende leiding.⁵⁸ Dat deze leiding een ingrijpen van God in de natuurwetten inhoudt, zoals hij eerder had betoogd, wijst hij hier als supranaturalisme van de hand.⁵⁹

Hetzelfde doet hij in een bespreking van het evolutionisme in de *Christelijke Encyclopedie* (1957).⁶⁰ In plaats daarvan presenteert hij een visie op het wonder, die in de jaren 1939-1944 was ontwikkeld door de gereformeerde bioloog J.H. Diemer, die sterk leunde op de eerder genoemde ‘wijsbegeerte der wetsidee’. Diemer zette in bij Augustinus, die meende dat alle dingen in den beginne door God geschapen zijn, deels als de zichtbare werkelijkheid, en overigens in de vorm van kiemen en

⁵⁶ Lever, *Creatie en Evolutie*, 15.

⁵⁷ Lever, *Creatie en Evolutie*, 169, 184.

⁵⁸ Lever, *Het Creationisme*, 18; Lever, *Creatie en Evolutie*, 45, 182.

⁵⁹ Lever, *Creatie en Evolutie*, 175.

⁶⁰ J. Lever, ‘Evolutionisme’, in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon ed., *Christelijke encyclopedie* (2^e druk, Kampen 1957) II, 687-688.

oorzaken, potenties die zich later in de tijd konden ontplooiën. Hierin besloten liggen ook voor ons opvallende gebeurtenissen, die wij wonderen noemen. Naast (en niet: na) het wonder van de schepping kent hij dus het wonder van de onderhouding (of voorzienigheid) en tenslotte het grootste van al: de herschepping door de komst van Christus.⁶¹ In deze gedachtengang worden de gaten in de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis dus gevuld door deze terug te brengen binnen het ene wonder van de creatie. Lever nam dit denkbeeld over in zijn lemma in de *Christelijke Encyclopedie*.

3.3 De receptie van *Creatie en Evolutie*

Hoe waren nu de reacties op *Creatie en Evolutie*? In Levers archief bleken zich enkele tientallen documenten te bevinden die als reactie op zijn boek kunnen gelden. Daaronder zijn er vier van natuurgeleerden en vijf van universitair werkzame theologen. De overige zijn afkomstig uit de kerkelijke pers, waaronder enkele recensies en vele korte aankondigingen.⁶²

Levers opleider, de Utrechtse hoogleraar Chr.P. Raven, schreef aan Lever: 'een voortreffelijk boek en een moedig boek, waarmede je in je eigen kring wel enige weerstanden zult hebben opgeroepen. Hoewel ik in het levensbeschouwelijk aspect (...) niet met je mee kan gaan, moet ik zeggen (...) dat niemand je op wetenschappelijke gronden het recht kan ontzeggen er zo over te denken als jij doet'.⁶³ De Leidse botanicus H.J. Lam stelde in een recensie: door de scheiding van wetenschap en geloof is Lever er in geslaagd het vertrouwen te wekken van zijn niet-religieuze vakgenoten en hen te doen begrijpen dat men een waarlijk gelovig christen kan zijn en toch wetenschappelijk onbevooroordeeld. Ook Lam vreesde dat het boek in orthodoxe kringen wel op pijnlijke weerstand zou kunnen stuiten. Lever had naar zijn mening 'met dit moedige boek niet alleen zijn geloof en zijn Universiteit, maar ook de wetenschappelijke wereld een dienst bewezen'.⁶⁴

Een volstrekt afwijzende reactie kwam van onze oude bekende uit het vooroorlogse debat tussen natuurgeleerden en theologen, de natuurkundige W.J.A. Schouten.⁶⁵ Hij was van mening dat Lever veel te gemakkelijk afstand had gedaan van de soortconstantie. De gedachte dat de mens 'van de één of andere aap' zou afstammen paste zijns inziens niet bij de Bijbelbeschouwing zoals die tot dusver bij de gereformeerde gezindte was aangetroffen. Noch de 'incomplete evolutietheorie', noch de letterlijke interpretatie van Genesis hadden tot een bevredigende voorstelling geleid. De spanning tussen beide werelden duurde onverminderd voort. We zijn dus met Levers uiteenzettingen niets opgeschoten, meende Schouten. Hij

61 Lever, *Creatie en Evolutie*, 174-184.

62 Enkele artikelen uit geestverwante kring in de Verenigde Staten en Zuid-Afrika zijn daarbij buiten beschouwing gelaten.

63 Chr. Raven aan J. Lever, 12 maart 1957 (Archief Prof. Dr J. Lever, inv. nr. 415, doos 10, map 53).

64 H.J. Lam, 'J. Lever. Creatie en Evolutie', *Vakblad voor biologen* (juni 1957).

65 W.J.A. Schouten, 'Boekbespreking', *G&W* 55 (1957) 85-87.

stond kennelijk nog net zo afwijzend tegenover de evolutietheorie stond als in zijn monografie uit 1935.⁶⁶

De vu-hoogleraar H.R. Woltjer (natuurkunde, in het bijzonder thermodynamica) vond Levers boek 'moedig en eerlijk, (...) om oprecht dankbaar voor te zijn'.⁶⁷ Toch was hij niet overtuigd door Levers aanpak van het probleem van het op één lijn brengen van de gegevens van de natuurwetenschap en die van Genesis door uit te gaan van het wonder van de openbaring dat zich telkens in de geschiedenis herhaalt. Het begrip 'wonder' wordt zozeer opgerekt dat een 'verflauwing der grenzen' tussen alledaagse wonderen als de geboorte van een kind en niet-alledaagse, zoals de opwekking van Lazarus, ontstaat. Ook zag hij nog problemen bij de exegese van het Genesisverhaal, in het bijzonder bij de uitleg van de volgorde van de scheppingsdagen. Liever zag hij gevraagd naar de Goddelijke bedoeling van deze volgorde, rekening houdende met het Bijbels wereldbeeld, zoals voorgesteld door W.J.A. Schouten. 'En dan blijft interpretatie, zoals het hele leven, een hachelijke zaak. Als Gods Geest ons niet leidt, verdwalen we.' Door dit beroep op de leiding van de Geest bij het begrijpen van de tekst deed Woltjer zijn verwantschap met de gedachtenwereld van Geelkerken blijken. Opmerkelijk is verder dat Woltjer Levers afwijzing prijst van de mening dat het natuurwetenschappelijk onderzoek en het Genesisverhaal geheel los van elkaar staan, omdat 'Genesis is gegoten in een vorm die geen feitelijk-reële betekenis toekomt'. Enkele jaren later bleek Lever namelijk, zoals we nog zullen zien, een heel eind in die richting te zijn opgeschoven.

Verder waren er dan toch enkele reacties van theologen. G.C. Berkouwer, dogmaticus aan de vu, prees Lever in het dagblad *Trouw* vanwege 'de eerlijkheid waarmee hij deze vragen aan de orde stelt' en om zijn verwerping van zowel fundamentalisme als supranaturalisme. Maar het boek riep toch vooral vragen op over aard en doel van de openbaring enerzijds en de natuurwetenschap anderzijds, aldus Berkouwer. Hij verwees naar de tekst uit Prediker 3:11 die ook aan het begin van Levers boek staat: 'Alles heeft Hij voortreffelijk gemaakt op Zijn tijd (...) zonder dat de mens van het werk dat God doet van het begin tot het einde, iets kan ontdekken'. Dat zou dus kunnen betekenen dat de spanning tussen openbaring en natuurwetenschap principieel onoplosbaar is. Elkaar eerlijk bevragen en ons verwonderen, dat was wat er overbleef.⁶⁸ Berkouwer nam de uitdaging dus niet aan. Hij veroordeelde Levers opvattingen niet, maar hij deed evenmin een poging deze te doen aansluiten op de gereformeerde theologie.⁶⁹ Van Keulen waardeert Berkouwers houding ten

66 Schouten, *Evolutie*; vgl. bespreking in hoofdstuk 6 van dit proefschrift; W.J.A. Schouten, 'Het Christelijk geloof en de evolutieleer', *Horizon* 9 (1946) 251-258.

67 H.R. Woltjer, 'Creatie en Evolutie', *Bezinning* 12 (1957) 7-15. Woltjer was in 1929 één van de kandidaten voor het hoogleraarschap natuurkunde aan de vu geweest, maar hij had bedankt omdat hij zich niet wilde conformeren aan de besluiten van de synode van Assen en Geelkerken was gevolgd naar het Hersteld Verband. In 1948 was hij alsnog benoemd (zie: Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg', 140-141).

68 G.C. Berkouwer, 'Creatie en Evolutie', *Trouw* (15 december 1956).

69 Zie ook de bespreking van Berkouwers commentaar in *Trouw* door Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 416-422.

opzichte van Lever met de woorden ‘Berkouwer takes Lever under his wing’ dan ook te veel als aanmoediging.⁷⁰ Lever was trouwens al erg ingenomen met het feit dat Berkouwer zich niet in negatieve zin over zijn werk had uitgesproken.⁷¹

Volgens de oudtestamenticus Nic.H. Ridderbos (1957) kon Lever, met het oog op de verhouding tussen Bijbel en wetenschap, terecht constateren dat er bij een juiste interpretatie van wat de Bijbel zegt van een conflict geen sprake is.⁷² In de tweede herziene druk van zijn boekje *Beschouwingen over Genesis 1* merkte Ridderbos later (1963) naar aanleiding van *Creatie en Evolutie* op dat de schepping van de mens via een dier op grond van de tekst van Genesis 1 niet kan worden uitgesloten: het is God die aan de mens zijn bijzondere plaats in de schepping gegeven heeft, maar Genesis doet geen uitspraak over de wijze waarop de mens is ontstaan.⁷³ Ridderbos onderscheidde Levers concept van de schepping van de ‘theïstische evolutieleer’, volgens welke alles naar Gods plan en onder Gods leiding is ontstaan. Bij Lever gaat daarentegen de schepping van de gehele structuur van het heelal aan het evolutieproces vooraf, een gedachtengang die Ridderbos herkende uit H. Dooyeweerts wijsbegeerte der wetsidee, waarin de scheppingsdaden van God, met inbegrip van het scheppen van de tijd, als buiten enige tijdsorde worden begrepen.⁷⁴

Dooyeweerd, eerder Levers mede-auteur over het soortbegrip, wist geen raad met de evolutie als een nieuwvorming in de tijd. De schepping was immers op de zesde dag voltooid en het ontstaan van individuele planten, dieren en mensen daarna was geen voortzetting maar een uitwerking van Gods scheppingswerk.⁷⁵ Dooyeweerd stelde dat men de schepping niet als een ideële pre-existentie in Gods geest moet zien. Dan wordt Gods handelen, antropomorf gedacht, vóór het begin van de tijd geplaatst en Gods handelen staat nu juist op transcendente wijze buiten en boven de tijd. De hele tijdelijke orde en het wordingsproces waren al in de voltooide schepping begrepen.⁷⁶

Dan volgt een lange filosofische verhandeling die ten doel heeft aan te tonen dat Levers ideeën over ontwikkeling van dierlijk en menselijk leven in de tijd onverenigbaar was met Dooyeweerts ‘wijsbegeerte der wetsidee’. Alleen een door God geleide generale evolutie van levenloze materie tot aan de mens, die haar oorsprong heeft in een schepping in den beginne, zoals naar Dooyeweerts mening ook door Abraham Kuyper in zijn evolutierede was bedoeld, en over de toedracht waarvan wij nog steeds in *docta ignorantia* verkeren, kon bij Dooyeweerd door de beugel.⁷⁷

70 Van Keulen, ‘The theological course of the Reformed Churches’, 106-107.

71 Lever, *Interview* (29 april 2005).

72 Nic.H. Ridderbos, ‘Boekbeoordeling’, *GW* (18 januari 1957).

73 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 112-113.

74 Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1* (2^e druk, 1963) 122-124.

75 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 115; vgl. Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuyper*, 373-376.

76 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 117-118.

77 Dooyeweerd, ‘Schepping en evolutie’, 156-157.

Een verhelderend commentaar op deze gedachtengang is onlangs gegeven door een van Dooyeweerds leerlingen en opvolgers, de filosoof J. Klapwijk. Wat de tijd ontsloten heeft moet volgens Dooyeweerd van meet af in de tijd besloten zijn geweest en alle 'structuren' die in de loop van de tijd zijn ontstaan, zoals de biologische soorten, zijn bij de schepping in de kiem ingesloten in de tijdsorde, zo vat Klapwijk samen. Het is een gedachte die sterk leunt op Augustinus' idee van de ontwikkeling van de kiemen die door God in de schepping gelegd waren. Bij Dooyeweerd is de tijd een eenmalig geschapen tijdsorde, en pas in tweede instantie een voortschrijdend proces. Dooyeweerd nam volgens Klapwijk zijn toevlucht tot een essentialistische opvatting van de biologische soorten of 'typen' die als wettelijke, metafysische archetypen hun ontstaan vonden binnen de voltooide schepping. Omdat zij in de scheppingsorde gegrond waren, kon een latere soort nooit zijn voortgekomen uit de genetische verandering van een vroegere soort.⁷⁸

De wijsbegeerte der wetsidee bleek dus onverenigbaar met de evolutietheorie: de mogelijkheid van soortverandering, een noodzakelijke voorwaarde voor een afstamming van de soorten was voor haar onaanvaardbaar, evenals de planloze natuurlijke selectie en uiteraard het materialistisch monisme. Opvallend is dat ook Dooyeweerd de oplossing van de *docta ignorantia* weer inroept en wel voor een onduidelijke of onkenbare gang van zaken in de actuele tijd.

Hoewel Lever Dooyeweerds recensie van zijn boek de meest deskundige vond betekende dit commentaar toch het begin van het einde van zijn deelname aan de vereniging voor calvinistische wijsbegeerte en van zijn adhesie aan de 'wijsbegeerte der wetsidee'. Definitief werd dat afscheid toen Dooyeweerds collega en medestander D.H.Th. Vollenhoven in een vergadering van de Vereniging voor Calvinistische wijsbegeerte over Levers hoofd heen, zonder hem daarbij te betrekken, eenvoudig meedeelde dat de evolutietheorie niet verenigbaar was met de wijsbegeerte der wetsidee.⁷⁹

Levers boek kwam ook ter sprake op een conferentie over 'honderd jaar na Darwin', georganiseerd in 1960 door het Nederlands Hervormde instituut 'Kerk en Wereld' te Driebergen. In de inleiding tot het verslag van deze conferentie vinden we de visie die we al bij Nic.H. Ridderbos tegenkwamen, dat het 'in den beginne' van Genesis een retrospectieve conclusie is vanuit de historische ontmoeting van Israël met Jahweh en dus het karakter heeft van een geloofsbelijdenis.⁸⁰ De classicus J.M. van Veen stelde vast dat erkenning van het ordeverschil tussen geloof en wetenschap goed heeft gewerkt. 'Men kan het zelfs aantreffen in het boek van Prof.

78 J. Klapwijk, *Heeft de evolutie een doel? Over schepping en emergente evolutie* (Kampen 2009) 228-250, met name 241-246.

79 Lever, 'Evolutievraagstukken'. Voordracht en discussie in: *Verslag van de Conferentie over Evolutievraagstukken, gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kuperoord te Amersfoort* (typescript Christelijk pedagogisch studiecentrum Den Haag 1967), in: Archief Prof. Dr J. Lever (ook in Universiteitsbibliotheek vu); K. van der Zwaag, 'Herinneringen aan Dooyeweerd' (met interview J. Lever), *Beweging* 58 (1994) 46-48; *Interview* (29 april 2005).

80 'Bijbelse verkenningen', *Wending* 14 (1959-1960) 633-643, aldaar 636.

Lever “Creatie en Evolutie”. Dat is wel een heel ander geluid dan dat van Abraham Kuyper (...) in diens overigens brillante rede over evolutie in 1899’. Maar, zo vervolgt Van Veen, wij kunnen ‘niet werkelijk leven in en denken in keurig van elkaar afgeschermd compartimenten. (...) Men maakt het zich te gemakkelijk als men bijv. meent dat er geen enkel verband bestaat tussen de historiciteit van schepping en zondeval en het natuurwetenschappelijk onderzoek of als men denkt dat er geen raakvlakken zijn tussen theologie, sociologie, biologie, palaeontologie enz.’ Samenwerking tussen theologen en biologen achtte hij dan ook onmisbaar.⁸¹

Volgens de anthropobioloog A. de Froe probeerde Lever, ondanks zijn afwijzing van het fundamentalisme en pogingen tot het ‘krammen’ van openbaring en natuurwerkelijkheid, zelf ook Genesis en de natuurwetenschap op een inconsequente manier te krammen, zoals bleek uit zijn pogingen tot datering van het paradijs en de veronderstelling dat de mens de in Genesis vermelde ‘reuzen’ als voorouders had gehad. Verder wees De Froe er op dat dood en verderf onweerlegbaar al vóór het verschijnen van de mens op aarde voorkwamen en dus niet op rekening van de zondeval mochten worden geschoven. De goede aarde is nooit op een andere manier goed geweest dan zij dat nu is, aldus De Froe, al heeft de mens veel nieuw leed toegevoegd.⁸²

De bioloog J. Segaar had al eerder kritiek geuit op Levers pogingen ‘de Scheping en de evolutie naar elkaar toe te buigen’.⁸³ Ditmaal onderschreef hij Levers weergave van de afstamming van de mens in grote lijnen, maar hij tekende bezwaar aan tegen diens historische opvatting van het paradijs en de monofylie (afkomst uit één ouderpaar) van het menselijk geslacht.⁸⁴ Kortom, hij had waardering voor Levers streven de biologische gegevens te incorporeren in het gereformeerde denken, maar diens nog niet geheel afgezworen hang tot ‘krammen’ keurde ook hij af.

Een nog latere reactie kwam in de vorm van enkele referaten, gehouden op een vergadering van de SSR-reünistenkring Utrecht in maart 1961.⁸⁵ In de inleiding werd vastgesteld dat de resultaten van geologie en paleontologie nog met veel wantrouwen werden bekeken, ondanks het feit dat ‘het boek van Professor Lever (*Creatie en Evolutie*) veel goed [had] gedaan’. De gereformeerde predikant H.A.L. van der Linden riep in herinnering dat hij kort tevoren een verzoek bij de synode van de GKN had ingediend om de uitspraak van de synode van Assen uit 1926 te herroepen, in die zin dat een letterlijke exegese van het paradijsverhaal als zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, niet langer als de enig juiste zou mogen gelden. In een kennelijke poging het scheppingsverhaal weer met het paradijsverhaal te combineren had Van der Linden betoogd dat dit ook de ‘besliste mogelijkheid [inhiel]

81 J.M. van Veen, ‘110 jaar na ‘Darwin’, *Wending* 14 (1959-1960) 644-650, aldaar 648.

82 A. de Froe, ‘De ontwikkeling van de evolutiegedachte sedert Darwin, feiten en conclusies’, *Wending* 14 (1959-1960) 651-667, aldaar 662.

83 J. Segaar, ‘Brief aan een Delfts student’, 392-394.

84 J. Segaar, ‘Bijbel en biologie’, *Wending* 14 (1959-1960) 668-685, aldaar 676-680.

85 H.A.L. van der Linden, A.A. Mantén en J. Veldkamp, ‘Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen’, *Bezinning* 17 (1962) 1-53.

dat God de Here het menselijk geslacht door middel van een zekere evolutie voor wat het lichamelijke betreft zou hebben doen ontstaan. Indien de uitspraken van 1926 inderdaad deze achtergrond hebben, schijnen zij mij in hun absolute te meer onhoudbaar'. Zijn verzoek was door de synode zonder enige argumentatie afgewezen.⁸⁶

De geofysicus J. Veldkamp gaf in zijn bijdrage in enkele stellingen als zijn mening onder meer te kennen: 'Evolutie is een vaststaand feit. Niet alleen de evolutie in de soorten (...) maar ook tussen de soorten (...). Wij hebben deze feiten te aanvaarden als openbaring van God in de natuur. Het is niet mogelijk het Scheppingsverhaal uit Genesis in te passen in het wetenschappelijk beeld, of omgekeerd. (...) Het Scheppingsverhaal kan slechts religieus worden verstaan. Dit geldt evenzeer voor de volgende hoofdstukken van Genesis, ja voor de gehele Bijbel'.⁸⁷ Duidelijke taal. Over een discussie over deze stellingen wordt niet bericht.

Van der Linden kwam vervolgens met een eigen theorie over de datering van het paradijsverhaal, bedoeld als amendement op de vier voorgestelde scenario's van Lever. Van der Linden ging er evenals Lever van uit dat het menselijk geslacht al ongeveer een half miljoen jaar op aarde leefde. De dood was reeds lang voor het optreden van de mens een feit. Zou het nu kunnen, zo vroeg Van der Linden zich hardop af, dat God op een zeker moment in de ontwikkeling van het menselijk geslacht had ingegrepen, door in de daartoe bereide hof van Eden 'een mens te stellen (al dan niet rechtstreeks voortgekomen uit reeds eerder levende mensen, die op hun beurt uit anthropoïde wezens zijn ontstaan), dat Hij uit die mens een vrouw gebouwd heeft en hem door de openbaring van zijn liefde eerst recht tot mens maakt heeft, naar zijn beeld en gelijkenis?' Deze mens kreeg als eerste de mogelijkheid van eeuwig leven aangeboden, door te eten van de boom des levens, zo beoogde Van der Linden.⁸⁸

Hij realiseerde zich dat hij hiermee het dogma van de monofylie van het menselijk geslacht opgaf, maar anderzijds kon zo weer worden verklaard hoe Kaïn had kunnen trouwen met een kennelijk buiten de hof van Eden wonende vrouw. De schrijver knoopte hier nog een geschiedfilosofische beschouwing aan vast waarin hij onderscheid maakte tussen historie en geschiedenis. Onder historie verstond hij 'het geheel der dingen, zoals het, zeer ten dele, voor het menselijk oog zichtbaar is, zoals het zich afspeelt op het horizontale vlak van het tijdelijk gebeuren en zoals het enigermate beschreven kan worden door de menselijke onderzoeker'. Onder geschiedenis was dan te verstaan 'het handelen Gods, waardoor Hij midden in de wereld het wonder van Israël werkt, uit dit Israël zijn Zoon doet voortkomen en door Hem de wereld redt van het verderf, nu reeds in beginsel en eens volkomen.' En even verder: 'In de historie grijpt de geschiedenis in'.⁸⁹

⁸⁶ Zie ook dit proefschrift, hoofdstuk 9 (inleiding).

⁸⁷ Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 18-19.

⁸⁸ Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 24-25.

⁸⁹ Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 26-27.

Van der Lindens beschouwingen hebben voor zover valt na te gaan in het gereformeerde denken over schepping en evolutie weinig invloed gehad. Alleen J.L. Koole vermeldde Van der Lindens schrijven aan de synode in zijn artikel over 'het literair genre van Genesis 1-3' in 1963.⁹⁰ We hebben Van der Lindens betoog vooral willen weergeven om te laten zien dat ook hij zich, in het voetspoor van Lever, begaf in speculaties (deze kwalificatie is van Van der Linden zelf)⁹¹ over de bepaling van het historische tijdstip van het paradijs, speculaties die onvermijdelijk leiden tot het aannemen van een bovennatuurlijke ingreep van Godswege in de menselijke geschiedenis en dus tot twee soorten geschiedenis, een natuurlijke en een bovennatuurlijke, die vervolgens weer op concordistische wijze 'gekramd' moeten worden.⁹² Lever was intussen, zoals wij hierna zullen zien, al een stap verder op de weg naar scheiding van geloof en wetenschap. Even later zou ook hij spreken van twee soorten geschiedenis: 'incidentele' en 'universele' geschiedenis, die al even moeilijk te 'krammen' bleken te zijn.

3.4 Publicaties na 1956

In een voordracht in 1959 voor de CVNG over 'evolutie-perspectief' sprak Lever nogmaals over het verband tussen geloof en wetenschapsbeoefening.⁹³ De Bijbel geeft ons geen antwoord op vragen waarop we het antwoord door wetenschappelijk onderzoek zelf ook te weten kunnen komen, herhaalde hij. 'Zou het niet veeleer zo zijn, dat wij ruiterlijk moeten bekennen dat het geloof voor het verstand altijd onhanteerbaar en ongrijpbaar, altijd een dwaasheid moet zijn? (...) God heeft ons in de Bijbel (...) enkele antwoorden willen geven (...) juist over die dingen die wij nooit en te nimmer kunnen aanpakken, en die toch voor ons gehele zijn en denken van beslissende betekenis zijn'. Hij noemt dan: begin en einde van deze werkelijkheid, de zin van de evolutie van de kosmos, het probleem van de dood en van het kwaad in de wereld. Op die vragen geeft de openbaring een antwoord dat de natuurwetenschap ons nooit kan geven.⁹⁴

Voor het eerst maakte Lever nu een helder onderscheid tussen twee kennisdomeinen. Een discussiant die de vraag stelde wat Lever dan onder christelijke wetenschap verstond kreeg ten antwoord: 'De ons door God gegeven openbaring (...) omsluit ons denken en dus ook onze wetenschap, zoals de viskom, ook al is deze voor de vis onzichtbaar, alles wat in de kom zit bijeen houdt. De christelijke wetenschapsbeoefenaar (...) tracht deze werkelijkheid te zien in het licht van de goddelijke openbaring'. Het geloof verlicht ons en geeft zin aan ons leven en aan onze wetenschap.⁹⁵

⁹⁰ J.L. Koole, 'Het literair genre van Genesis 1-3', *GTT* 63 (1963) 81-122, aldaar 85.

⁹¹ Van der Linden e.a., 'Vragen rondom Genesis en de natuurwetenschappen', 26.

⁹² Beschouwingen over twee soorten geschiedenis treffen we ook aan bij J. Ridderbos (hoofdstuk 4, §5) en in het synoderapport *God met Ons* (hoofdstuk 9, §5).

⁹³ J. Lever, 'Evolutie-perspectief', *GEW* 57 (1959) 185-203 en 231-234, aldaar 201-203.

⁹⁴ Lever, 'Evolutie-perspectief', 202.

⁹⁵ Lever, 'Evolutie-perspectief', 231-232.

Helemaal doorzichtig is deze vergelijking toch niet, al is het geen poging meer om het geloof en de resultaten van de wetenschap concordistisch in elkaars verlengde te passen. Waar kwam die verandering vandaan? Werd die al aangekondigd in de uitspraak uit 1955 dat geloof en wetenschap niet op elkaar rijmend kunnen worden gemaakt, maar dat zij samen wel een gedicht kunnen vormen?

In een samenvattende voordracht voor de CVNG in 1965 vroeg Lever zich af 'in hoeverre wij [gereformeerden] instemmen of kunnen instemmen met de evolutiegedachte, maar ook hoe de natuurwetenschappelijke resultaten bezig zijn ons denken modifierend te beïnvloeden en hoe de deels hierdoor beïnvloede, deels autochtoon theologisch geïnduceerde veranderingen in de Bijbelinterpretatie onze benadering van deze en dergelijke vraagstukken wijzigen'.⁹⁶ Hij dacht hier dus blijkbaar aan een proces van wederzijdse beïnvloeding tussen natuurwetenschap en theologie, waarbij ieder vakgebied zijn 'autochtone' inbreng had en waarbij het resultaat meer was dan de som van de delen. In verband met de vraagstelling van dit onderzoek naar de relatie tussen de transformatie op natuurwetenschappelijk en die op theologisch gebied is het van belang erop te wijzen dat deze opmerking van Lever dateert uit het jaar 1965. Zoals we nog zullen zien, was de 'autochtoon theologische' vernieuwing toen inmiddels al enkele jaren gaande.

Lever resumeerde de resultaten van de natuurwetenschap over het ontstaan van de levende natuur als volgt: de gedachte van de soortconstantie is definitief losgelaten, de soorten kunnen veranderen door mutatie, selectie en isolatie. Het leven op aarde bestaat al minstens twee miljard jaar, dierlijk leven sinds 550 miljoen jaar en menselijk leven sinds een half miljoen jaar. De huidige mens stamt niet af van een huidige apensoort, maar van een reeks voorlopers, die mogelijk al tientallen miljoenen jaren geleden hebben geleefd. Er bestaat een grote mate van eenheid in het dierenrijk in de zin van universaliteit van levensprocessen en microscopische morfologie. Vorming van levende uit levenloze materie (*generatio spontanea*) is in principe mogelijk en zelfs waarschijnlijk. Al deze argumenten pleiten voor een generale evolutietheorie, waarbij 'de oude gedachte der scheppingsideeën in het geheel niet meer past'.⁹⁷ De vorming van de aarde moet gezien worden als een 'door de omstandigheden beheerst volstrekt natuurlijk proces (...) dat onder meer uiteindelijk de mens voortbracht'.⁹⁸

Maar wat dan te denken van het scheppingsverhaal van Genesis? In de eerste plaats brengt Genesis volgens Lever de boodschap dat de natuur niet goddelijk is, maar gemaakt. Het wereldbeeld van Genesis valt niet samen met de letterlijke interpretatie van de tekst. En deze visie maakt, aldus Lever, een vrije benadering van het evolutievraagstuk mogelijk. We moeten afstand nemen van de gedachte van 'incidentele historiciteit', dat wil zeggen: geen historisch karakter toekennen aan de gebeurtenissen zoals die in Genesis vermeld worden. In plaats daarvan zouden we

⁹⁶ J. Lever, 'Weten, denken en geloven ten aanzien van het evolutievraagstuk (voordracht gehouden op de landdag van de CVNG op 2 april 1965)', *GEW* 63 (1965) 79-93, aldaar 79.

⁹⁷ Lever, 'Weten, denken en geloven', 80.

⁹⁸ Lever, 'Weten, denken en geloven', 81.

een ‘universele historiciteit’ moeten aannemen: ‘de rijkere radicale geloofsacceptering dat de gehele werkelijkheid van alle tijden een ondeelbare Goddelijke schepping vormt’.⁹⁹ De historiciteit van het paradijs en van de zondeval hoort daar niet meer bij.

Helaas diepte Lever de begrippen ‘incidentele’ en ‘universele’ historiciteit niet verder uit. Zo’n koppeling van dagelijkse werkelijkheid aan bovennatuurlijke leiding behoort niet tot de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. We kunnen er alleen in geloven en hem bezingen, zoals Lever deed, of zoals H.M. Kuitert later zou zeggen, ‘verbeelden’. Levers betoog eindigde dan ook met een lofzang op de verzoening tussen God en schepping door Jezus Christus. De authentieke persoonlijke lofzang is al in zijn vroegste publicaties te vinden en zij komt steeds sterker naar voren in zijn latere publicaties over de evolutie, zoals in een serie radiolezingen uit 1968 onder de titel *Waar blijven we* en in zijn bijdragen aan twee recente boeken over *Intelligent Design*.¹⁰⁰ Waar krammen niet meer lukt, daar past alleen nog het gedicht.

Levers onderscheid tussen incidentele en universele geschiedenis is volkomen kunstmatig, zo meent Van Deursen. Een gebeurtenis is historisch of niet historisch. Historisch betekent: in het verleden werkelijk gebeurd, los van de vraag hoe het werkelijk gebeurde aan ons is overgeleverd. De uitdrukking ‘een niet-historische gebeurtenis’ is dus een contradictio in terminis, want het meegedeelde heeft niet werkelijk plaatsgevonden. Een glashelder standpunt in no-nonsense taal. Ik sluit mij daar gaarne bij aan, zoals nader zal blijken bij de bespreking van de narratieve geschiedbeschouwing. Maar nu komt het probleem: voor Van Deursen is het scheppingsverhaal een historisch verhaal.¹⁰¹ Hij sluit daarmee aan bij Abraham Kuiper, Herman Bavinck en G.Ch. Aalders en legt evenals zij de grens tussen nonsense en no-nonsense bij de aanvaarding van oergeschiedenis als echt gebeurde historie. Zoals eerder betoogd stuit deze visie op onoverkomelijke bezwaren van historische verifieerbaarheid en bezwaren van natuurwetenschappelijke aard.

In 1966 trad Lever, samen met onder anderen de theoloog H.M. Kuitert, op als spreker op bij een tweedaagse conferentie voor leraren van het voorbereidend hoger- en middelbaar onderwijs (VHMO) over evolutie. Lever bleek het over schepping en evolutie in belangrijke mate eens te zijn met Kuitert, wiens voordracht later ter sprake komt. Lever werkte zijn gedachten over evolutie hier nog iets nader uit.¹⁰²

99 Lever, ‘Weten, denken en geloven’, 87-88.

100 J. Lever, *Waar blijven we? Een bioloog over de wording van deze aardse werkelijkheid* (4^e druk, Kampen en Wageningen 1969); J. Lever, ‘Onaanzienlijk, onvoorstelbaar en onzienlijk’, in: C. Dekker, R. Meester en R. van Woudenberg red., *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (Kampen 2005) 65-78; Lever, ‘Schepping en evolutie’.

101 Van Deursen, *Hoeksteen*, 251; Van Deursen, *Interview*.

102 J. Lever, ‘Evolutievraagstukken’. Voordracht gehouden op de conferentie over evolutievraagstukken gehouden voor het christelijk paedagogisch studiecencentrum v.h.m.o. op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kupersoord te Amersfoort. Typescript. (Den Haag 1967) 5-24. Er namen ruim 120 leraren aan deze conferentie deel.

Hij kwam tot de conclusie dat 'Genesis niets met de feitelijkheid van de wording van deze wereld te maken heeft'. Dood, ziekte en parasieten waren met het leven gegeven en dus niet pas na de zondeval ontstaan. 'Genesis is een gelovig-belijden-de belichting van de werkelijkheid van alle tijden'.¹⁰³ In antwoord op een vraag zei Lever dat hij de gedachte dat de evolutie een autonoom proces zou zijn afwees. Hij geloofde 'dat wij van het wonder uit moeten gaan dat God deze hele werkelijkheid leidt, alle details en alle gebeurtenissen in alle tijden, deze werkelijkheid bestaat eenvoudig uit God, wordt door God in stand gehouden en geleid en dat kunnen wij nergens aanwijzen. Dus wanneer wij toevalligheden zien, dan zit dat in de Goddelijke werkelijkheid maar dan is dat niet iets wat strijdt tegen Gods werkelijkheid'.¹⁰⁴

Lever liet zich niet uit over de vraag hoe die goddelijke leiding dan metterdaad gerealiseerd wordt. Gods wereldbestuur wordt zo gered door het enerzijds volledig te integreren met de dagelijkse gang van zaken hier op aarde, maar het tegelijk volledig daarvan te abstraheren als 'universeel', 'souverein' handelen van God. Wat is dan nog het verschil met pantheïsme (God is in alles) of pantheïsme (God valt met de kosmos samen)? Of met de achttiende-eeuwse natuurtheologie, die God prijst als schepper van alles wat goed is, maar de ogen afwendt van, of helemaal niet richt op wat er hier allemaal niet deugt? In Levers voordrachten uit 1965 en 1966 zien we een volledige loskoppeling van openbaring en natuurwetenschap. Daarmee was voor hem de scheiding van de twee kennisrijken, die hij in 1959 voor het eerst aanduidde, voltooid.¹⁰⁵

3.5 Balans

We hebben Jan Lever gevolgd bij de ontwikkelingsgang in zijn denken over evolutie gedurende de jaren 1948 tot 1966. Op zijn voorzichtige manier, maar daarbij geen enkel probleem uit de weg gaande, trok hij de consequenties van de verheldering van zijn inzicht als natuuronderzoeker in het evolutieproces door naar zijn eigen interpretatie van het scheppingsverhaal en legde hij deze voor aan het oordeel van vakgenoten, maar ook het oordeel van kerk en theologie. Dat deed hij vooral om zijn geloofsgenoten te helpen hun houding tegenover de moderne natuurwetenschap te vinden. Het leverde hem soms heftige reacties op, van mensen die zich bevrijd voelden, van mensen die zich in hun onzekerheid geen raad wisten en hem om hulp vroegen, maar ook van enkelen die hem de eeuwige veroordeling voorspelden.¹⁰⁶

Lever ging met het zelfstandig bestuderen van de theologische consequenties veel verder dan de gereformeerde natuuronderzoekers uit de tijd van het interbellum.¹⁰⁷ Misschien konden die ook niet verder gaan omdat hen onmiddellijk door de theologen de voet werd dwars gezet. Ook Sizoo c.s hadden zich bij de conferentie

¹⁰³ Lever, 'Evolutievraagstukken', 15-16.

¹⁰⁴ Lever, 'Evolutievraagstukken', 18.

¹⁰⁵ Lever, *Interview* (13 maart 2006).

¹⁰⁶ Diverse brieven met zulke reacties bevinden zich in het archief Prof. Dr J. Lever.

¹⁰⁷ Vgl. Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 309.

over de ouderdom van de aarde in 1950 onthouden van exploratie op theologisch gebied. Lever deed dat wel en werd toch met een zekere welwillendheid (of was het een besef van machteloosheid?) ongemoeid gelaten. Maar ongemoeid laten is nog niet hetzelfde als het estafettestokje overnemen en inzetten voor de ontwikkeling van de theologie.

In zijn recente artikel (2008) stelde R.P.W. Visser dat Lever in *Creatie en Evolutie* het gezag van de theologie over de natuurwetenschap niet langer erkende door vast te stellen dat de Bijbel ons wel openbaart dat wij ons bestaan te danken hebben aan de wil van God, maar dat de Bijbel ons niet met natuurwetenschappelijke exactheid vertelt hoe God het universum tot stand bracht.¹⁰⁸ We zagen dat Lever in *Creatie en Evolutie* nu juist erg zijn best deed om de natuurwetenschappelijke gegevens omtrent het ontstaan van de mens in overeenstemming te brengen met Genesis. De echte doorbraak kwam pas in zijn voordracht van 1959 met de 'ruiterlijke' erkenning dat geloof en wetenschap gescheiden domeinen zijn en de conclusie uit 1966 dat Genesis niets met de feitelijke wording van deze wereld te maken heeft.

Behalve van de heerschappij van de theologie moest Lever zich ook losmaken van het gezag van de calvinistische wijsbegeerte der wetsidee, waarmee hij zich tientallen jaren sterk verbonden had gevoeld. De *docta ignorantia*, die de gereformeerde theologie en wijsbegeerte steeds hadden toegepast op onverklaarbare ontwikkelingen in de natuur bracht Lever terug tot het ene wonder van de schepping' in den beginne'.

3.6 Lofzang

In *Geïntegreerde biologie* (1973) schreef Lever dat 'een volledige integratie (...) van [religieuze] wereldbeschouwing en [natuurwetenschappelijk] wereldbeeld voor beide kwalijke gevolgen heeft'.¹⁰⁹ Jaren later (1986) formuleerde hij de oplossing als volgt:

De tot op vandaag hier en daar in orthodox-protestantse kringen voorkomende tegenzin tegen de evolutie-gedachte komt voort uit de enkele eeuwen geleden, met name in de tijd van de Romantiek, aangewakkerde idee van de woordelijke inspiratie van de Bijbel, die er toe leidde dat iedere wetenschappelijk vondst wel met één of andere Bijbeltekst 'gerijmd' kon worden of op romantische wijze met veel fantasie 'verklaard'. (...) Wanneer men deze denkwijze heeft verwerkt, blijkt dat het klassieke probleem van 'schepping en evolutie' verdampt en staat men open voor een nieuw luisteren naar de Bijbelse boodschappen. Het geloof in de schepping van deze wereld is dan van een twee eeuwen lange aangroei ontdaan en komt zelfs duidelijker als een paal boven water te staan.¹¹⁰

108 Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 310.

109 J. Lever, *Geïntegreerde biologie* (Utrecht 1973) 224.

110 J. Lever, 'Wat heeft de evolutie aan de gereformeerden te zeggen?', in: G. Puchinger e.a. red., *Honderd jaren SSR* (Delft 1986) 154-159, aldaar 158.

In zijn afscheidscollege onder de titel *Toeval en zin en route* (1986) betoogde Lever dat het universeel in de schepping optredende selectieverschijnsel de toevalligheidschaos beperkt en orde veroorzaakt in de zin van functioneel passende oplossingen. Hij zag daar een Goddelijk plan van en met deze wereld in: ‘hier raken wereldbeschouwing en wetenschap elkaar en dat is goed zolang wij deze niet slordig door-een mengen’.¹¹¹ Duidelijker nog bracht Lever dit tot uitdrukking in zijn laatste boek *Een bioloog leest de Bijbel* (2010), waarvan hij het voorwoord als volgt begint: ‘Rond mijn 80^{ste} levensjaar begon ik, een meelevend reformatorisch protestant, mij steeds meer af te vragen wat ik nu eigenlijk geloofde’. En, even verder: ‘Ik weet gelukkig inmiddels wat ik eigenlijk geloof. Veel van vroeger ben ik kwijtgeraakt. Maar ik heb het belangrijkste, de meest kardinale geloofspunten, met grotere overtuiging, behouden! En daarbij is geen enkel ‘feit’ of goed onderbouwde theorie uit de natuurwetenschap gesneuveld!’¹¹² Verderop in het boek horen wij wat hij tenslotte behouden heeft: het geloof in de Schepper en het geloof in Jezus.¹¹³

Door een minutieuze analyse gaat Lever na tot welke onmogelijke voorstellingen de consequente toepassing van de eenvoudig-historische uitleg van delen van het Oude Testament leidt. Genesis leert ons iets heel anders, namelijk dat de schepping volgens Gods allesomvattend plan is geschied.¹¹⁴ Lever verwijst graag naar Prediker (3:11): ‘Alles heeft Hij schoon gemaakt op zijn tijd; ook heeft Hij de eeuw in hun hart gelegd, zonder dat de mens van het werk dat God doet, van het begin tot het einde, iets kan ontdekken’. Gods werk is dus niet langs wetenschappelijke te ontdekken of te kennen, aldus Lever, maar wel te beleven, zoals muziek wordt beleefd. Hij maakt de lofzangen op de schepping van de psalmen dan ook graag tot de zijne, bijvoorbeeld Psalm 8: 4-6: ‘Aanschouw ik Uw hemel, het werk van Uw vingers, de maan en de sterren die Gij bereid hebt: wat is de mens dat Gij zijner denkt en het mensenkind dat Gij naar hem omziet?’¹¹⁵

Jan Lever overleed op 23 november 2010 thuis in Amsterdam.

Samenvatting

Na 1950 kregen natuuronderzoekers een grote invloed op het debat over geloof en wetenschap in de GKN. Hun aantal nam intussen ook aanzienlijk toe en stak dat van de theologen naar de kroon. Bovendien lukte het hen beter dan hun voorgangers tijdens het Interbellum om hun inzichten eerst met de CVNG en vervolgens met een groter publiek te delen.

Het verslag over de conferentie over de ouderdom van de aarde in 1950 onder leiding van G.J. Sizoo werd vier maal herdrukt. Deze conferentie leidde bovendien

111 J. Lever, *Toeval en zin en route* (Amsterdam 1986), 16.

112 J. Lever, *Een bioloog leest de Bijbel. Bijzondere waarnemingen in bekende teksten* (Almere 2010) 11-12.

113 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 175-176.

114 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 15-25, 27-41.

115 Lever, *Een bioloog leest de Bijbel*, 255-260.

voor het eerst tot een serieuze reactie van theologische zijde: de kadertheorie van Nic.H. Ridderbos.

De publicaties van de bioloog J. Lever over de jaren 1950-1965 trokken nog veel meer belangstelling. Dit gold vooral voor zijn boek *Creatie en Evolutie* (1956). Bovendien ging Lever het land in met voordrachten over zijn ideeën en gaf hij daarover een serie lezingen voor de radio. Lever had de moed zijn opvattingen in gereformeerde kring te populariseren. Hij maakte de evolutietheorie acceptabel door een loskoppeling van de domeinen van geloof en wetenschap, waarbij tussen die beide geen hiërarchische verhouding meer bestond. Van theologische zijde werd aanvankelijk aarzelend gereageerd maar in de loop van de jaren zestig zou dit gaan veranderen. Daarover gaat het volgende hoofdstuk.